

ЗВ'ЯЗОК ЧАСІВ: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

УДК: 340.15(470) «16/19»:344.3

І. Філінюк,

здобувач кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОЇ ЮСТИЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Сучасний історичний етап розвитку української держави позначений низкою кардинальних змін, що відбуваються у всіх сферах суспільного життя: політичній, економічній, культурній тощо. Не оминув цей процес і судову систему країни, яка переживає свою чергову трансформацію. Зокрема, одним з нововведень стає поступова відмова від системи окремого військового судочинства, що призвело до ліквідації частини військових судів в Україні. Ці дії викликали неоднозначну реакцію з боку як фахівців-правників, так і рядових громадян. У зв'язку з цим актуальним буде розглянути історичний досвід російської держави, у складі якої тривалий час перебували українські землі, щодо організації системи військової юстиції.

У запропонованій статті ставиться за мету відтворити та проаналізувати роль військово-окружних судів у системі військової юстиції Російської імперії, визначивши їх склад, порядок утворення, функціональне призначення. Крім того, в ході дослідження планується визначити та розглянути основні проблемні питання, які постали перед військово-окружними судами у процесі їх діяльності.

Система військових судів у російській державі існувала досить давно, однак у другій половині ХІХ ст. вона зазнала суттєвих змін. Заходи з модернізації судової системи та армії Російської імперії, які послідовно проводилися царським урядом, починаючи з 60-х рр. ХІХ ст., не могли не справити свого впливу і на систему військової юстиції.

В першу чергу, слід було привести армійську юстицію у відповідність з новими демократичними засадами судочинства та судоустрою. Слід також було ліквідувати ті недоліки старої системи судоустрою та судочинства, що панували у дореформених судах. Крім того, реформування системи управління армією, в ході якого, зокрема, передбачалося проведення заходів з реорганізації воєнного міністерства та запровадження військових округів, також об'єктивно зумовлювало необхідність перегляду старої системи військового судоустрою.

Створена за наказом російського імператора спеціальна комісія на чолі з ад'ютантом Крижанівським у 1867 р. завершила розробку нового Військово-судового статуту (*Далі — ВСС*), відповідно до якого на зміну старої, двохступінчатої моделі приходять нова, триступенева модель військового судоустрою. З цього часу система армійських судів, заснована відповідно до ВСС, повинна була складатися з полкових, військово-окружних судів та Головного військового суду [1].

Запровадження військово-окружних судів було тісно пов'язано із створенням в ході військової реформи 60-х рр. ХІХ ст. нової військово-окружної системи управління російською армією. Про необхідність реорганізації старої системи управління, зокрема, шляхом її часткової децентралізації, говорилося задовго до реформ Олександра ІІ, але практичне вирішення цієї проблеми розпочалося лише після поразки в Кримській кампанії. Спочатку ідея запрова-

дження в країні спеціальних військових округів була викладена військовим міністерством в січні 1862 р. у доповідній записці на ім'я російського монарха. Протягом наступних декількох років створений «спеціальний комітет по облаштуванню та організації військ» займався підготовкою до проведення в життя планів міністерства, і у 1865 р. в Російській імперії було сформовано 14 військових округів: Варшавський, Київський, Віленський, Одеський, Петербурзький, Фінляндський, Ризький, Харківський, Московський, Казанський, Кавказький, Оренбурзький, Західно-Сибірський та Східно-Сибірський [2].

Переведення армії на територіальну систему управління не могло не поставити на порядок денний питання про створення і територіальної системи військового судочинства. У своєму докладі Олександр II військовий міністр Д. Мілютін зазначав, що затвердження військово-окружної системи зумовлює необхідність створення військово-судових комісій при військово-окружних управліннях. Пропозиції Мілютіна були схвалені монархом і в подальшому використані при розробці ВСС, який і визначив правовий статус нової судової установи.

Військово-окружні суди створювалися у кожному військовому окрузі й займалися розглядом справ, які виходили за межі юрисдикції полкових судів та виступали по відношенню до цих судів в якості апеляційних інстанцій. Як правило, у військово-окружних судах здійснювався розгляд справ про проступки представників офіцерського корпусу, а також про тяжкі злочини (вбивство, зґвалтування, розбійницькі напади), вчинені рядовими російської армії, а також посадових злочинів чиновників військового відомства. Так, у 1908 р. в Московському військово-окружному суді була розглянута справа про групу осіб, що перебували на службі у військовому шпиталі і займалися організацією звільнення від військової служби новобранців [3].

Велика завантаженість і складність питань, що розглядалися у військово-

окружних судах, зумовили і своєрідну внутрішню структуру цих установ. Суд був не одноосібний, а колегіальний. Крім того, усі члени суду поділялися на дві категорії — постійних та тимчасових.

До числа постійних членів суду відносилися: голова, військові судді та військові слідчі. Число постійних суддів не було законодавчо закріпленим, тож у різних військових округах кількість постійних членів суду залежала від характеру та обсягів судового навантаження. Так, наприклад, у складі Московського військово-окружного суду нараховувалося дев'ять судів, тоді як в Одеському військово-окружному суді — шість, а в Харківському — п'ять [4].

При формуванні постійного складу військово-окружних судів принцип виборності не застосовувався. Натомість, кандидатури військових суддів та голова суду підбиралися військовим міністром і призначалися царем. При обранні кандидатів враховували низку вимог, що були встановлені російським законодавством. По-перше, судді військово-окружних судів обиралися з числа вищого командного складу російської армії: як правило вони були штаб-офіцерами, а почасти мали і генеральські звання. Жодних вимог щодо співвідношення кількості штаб-офіцерів та генералів у судах не існувало, тож в кожному окремому випадку це співвідношення варіювалося. Щодо посади голови суду, то його обов'язки, згідно зі ст. 153 Військово-судового статуту, могли виконувати виключно військовослужбовці у ранзі не нижче генеральського [5].

Додатковою вимогою біла наявність у військових суддів юридичної освіти (ст. 150 ВСС). Проте, очевидно, що в перші роки забезпечити подібними кадрами усі штатні посади у суді було дуже складною справою через дефіцит військових юристів. Тож, в початковий період існування військово-окружних судів, на практиці, при виборах суддів могли обходити цю вимогу, а відсутність теоретичної підготовки у членів суду частково компенсувалася за рахунок включення до складу суду чиновни-

ка з військового міністерства, який мав юридичну освіту. З часом, коли була налагоджена система підготовки як цивільних, так і військових юристів, у міністерстві з'явилася більш реальна можливість забезпечити військову юстицію підготовленими фахівцями-правниками.

Крім зазначених вимог, в законодавстві встановлювалися загальні для всіх кандидатів на посаду суддів обмеження, як то: відсутність судимості або перебування під судом та слідством, неприпустимість перебування кандидата під опікою через марнотратство тощо [6].

Звільнення чи переміщення постійних військових суддів відбувалося за ініціативою військового міністра і не потребувало згоди зі сторони самого судді. Подібна процедура, звісно, ставила суддю в залежне становище від вищестоящого керівництва і негативним чином позначалася на одному з ключових принципів буржуазного судоустрою — незалежності суду та представників суддівського корпусу. Так, у подальшому, коли військово-окружні суди отримують право розглядати справи про політичні злочини, ця залежність створить умови для тиску на суддів зі сторони чиновників з метою змусити їх прийняти необхідне царському уряду рішення. Водночас дозволяли і швидко прибирати тих суддів, які виявлялися не схильними слідувати вимогам міністерства. Зокрема, суддя Київського військово-окружного суду генерал Кузьмін був звільнений зі своєї посади одразу після того, як виніс «занадто м'який» (вислів сучасника) вирок дванадцяти народовольцям [7].

Другою категорією суддів були так звані тимчасові члени суду. За своїми функціями, структурою, призначенням, інститут тимчасових членів військово-окружних судів мав багато спільних рис зі створеним у ході судової реформи 1864 р. інститутом присяжних засідателів. Проте, звісно, специфіка військового судочинства не могла не накласти на нього свій відбиток, що обумовить і наявність значних відмінностей між зазначеними нами інститутами. Кількість тимчасових членів у військово-окружних судах була значно меншою, ніж кіль-

кість присяжних. На відміну від присяжних, які обиралися представниками громадськості, тимчасові судді призначалися Головним начальником військового округу з числа кадрових офіцерів, які відповідали критеріям, визначеним у ВСС. Зокрема, кандидати в тимчасові судді повинні були знаходитися на військовій службі не менше восьми років, з них чотири — на стрійових посадах, не перебувати під слідством та судом, не піддавалися суворим дисциплінарним покаранням [8].

Строк виконання тимчасовими суддями своїх обов'язків був доволі незначний — чотири місяці. Зважаючи на той факт, що в ході судового процесу тимчасові члени не лише повинні були давати загальну оцінку діям обвинуваченого, а й вирішувати разом з суддею усі основні питання судочинства, встановлений малий строк перебування їх у судах не давав можливості отримати необхідний їм практичний досвід. Іншим недоліком інституту тимчасових суддів у військово-окружних судах слід визнати їхню залежність від вищестоящого керівництва, що негативним чином впливало на об'єктивність прийнятих рішень. Запровадження суду присяжних в цивільних судах дало підсудному додатковій гарантії захисту від неправомірного переслідування з боку влади чи зацікавлених осіб. У військово-окружних судах подібний механізм захисту був ослаблений військовою субординацією, підпорядкованістю тимчасових членів суду вищим офіцерам, які таким чином продовжували зберігати можливість впливати на прийняття ними рішень.

Оцінюючи стан підготовки суддів до виконання покладених на них обов'язків, слід визнати її не в повній мірі задовільною. Численні повідомлення в пресі і джерелах мемуарного характеру свідчать про відсутність у суддів належного рівня теоретичної підготовки, відсутність прагнення до належного виконання своїх обов'язків, панування серед суддів осіб похилого віку, які не могли виконувати суддівські функції тощо [9].

Крім постійних військово-окружних судів, російське законодавство передбачало можливість створення і тимчасових судових установ. Подібна потреба виникла через значну завантаженість військово-окружних судів та їх віддаленість від місця розташування окремих частин та гарнізонів. У зв'язку з цим урядом було прийнято рішення про організацію виїзних судових засідань — в місцях постійної дислокації великих армійських підрозділів, не менше двох разів на рік, повинні були запроваджуватися тимчасові суди із трьох суддів (офіцерів): одного постійного із числа постійних членів військово-окружного суду й двох тимчасових, які розглядали справи, що накопичилися за цей період. Так, з 1874 по 1902 рік тимчасовий військовий суд функціонував на Правобережній Україні у м. Кам'янець-Подільську [10].

Крім того, у випадку гострої необхідності (вчинення тяжкого злочину, резонансна справа) Головний начальник військового округу отримував право створити тимчасовий суд і до спливу шостимісячного строку. Зокрема, досить часто подібні установи створювалися для розгляду справ про єврейські погроми [11].

До складу військово-окружного суду входив також один військовий слідчий для проведення попереднього слідства та кандидати на судові посади. Останні являли собою кадровий резерв, за допомогою якого військово-судове відомство здійснювало заповнення вакантних посад у системі військової юстиції. На відміну від подібного інституту, що існував при цивільних судах, у системі військової юстиції кандидат на судові посади становив штатну одиницю і перебував на грошовому утриманні. Пов'язано це було з особливою роллю означених осіб, яку вони відігравали у судових процесах — виступали в якості представників обвинувачених. Норми ВСС не передбачали створення спеціальної корпорації захисників при військових судах, хоча право підсудного на захист і можливість представництва його інтересів у суді були чітко обумовлені в

ході судової реформи. Положень, які б забороняли участь у судовому процесі приватних адвокатів, не існувало, проте, як свідчать джерела, військове відомство не дуже позитивно відносилося до участі у суді цивільних осіб, а тому на практиці подібні випадки зустрічалися дуже рідко. За таких умов кандидати на судові посади у військово-судовому відомстві, що відповідали всім необхідним вимогам: офіцери, наявна юридична освіта тощо, з точки зору уряду ідеально підходили до виконання функцій захисника. Щоправда, слід зауважити що у подібного механізму були і свої значні недоліки, які владі було вигідно не помічати. Позаяк призначення вищеозначених кандидатів здійснював військовий міністр, а самі вони становили виключно службовців військового відомства, то держава та судді отримували додаткові механізми впливу на захисників під час судового процесу, що вело до порушення принципу незалежності адвоката у судовому процесі. Професор юридичної академії М. Володимиров писав з цього приводу: «Особи, яким доручається захист честі, свободи, навіть життя, повинні бути незалежними. Незалежність суджень повинна становити основну, обов'язкову рису адвокатської діяльності», натомість захисники з судового відомства не в повній мірі відповідали цим вимогам [12].

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що у військово-окружних судах обвинувачені мали значно меншу правову захищеність у порівнянні з загальними цивільними судами: інститут присяжних засідателів був фактично відсутній, а адвокатура перебувала у залежності від представників держави та військового командування.

Головним завданням військово-окружних судів був розгляд правопорушень, вчинених наступними особами:

1) військовими, що перебували на дійсній військовій службі, за всі злочини й провини, за винятком порушень постанов про друк, які підлягали розгляду у загальних судових установах із дотриманням лише деяких особливих правил, зазначених у військово-судовому уставі;

2) військовими, що не перебували на дійсній військовій службі (тобто не входили до складу війська, однак мали військові чини), — лише за злочини й провини, що відносилися до порушення обов'язків військової служби;

3) чини запасу — за неявку під час призову на дійсну службу або до навчальних зборів, за злочини й провини, вчинені під час цих зборів, за порушення вимог військової дисципліни тощо;

4) цивільні чиновники військового відомства — за посадові злочини й за порушення правил військової дисципліни [13].

Звільнені у відставку віддавалися військовому суду лише за ті вчинені під час служби злочинні діяння, які були пов'язані з порушенням обов'язків військової служби. Якщо злочин відбувався співучасниками військового й цивільного відомств, то справа про них сукупно розглядалася судом цивільного відомства. Однак, якщо при цьому зачіпалися інтереси військової служби й дисципліни, то всі співучасники віддавалися військово-окружному судові.

Ці справи розглядалися у військово-окружних судах за умови, що вони виходили за межі юрисдикції нижніх, полкових судів. Зокрема, це траплялося у тому випадку коли злочин вчинявся офіцером, а також, якщо проступок, вчинений особами рядового складу російської армії, відносився до категорії тяжких (вбивства, тілесні ушкодження, збитки більше 300 крб тощо).

Під час військових дій юрисдикція військово-окружних судів розширювалася, і вони отримували право розглядати справи про злочини та проступки, вчинені військовополоненими та громадянами інших держав, територія яких буде зайнята армією [14].

Крім того, військово-окружні суди виступали апеляційною інстанцією по відношенню до полкових судів і переглядали їх вироки у випадку подання апеляції зацікавленою стороною.

Вироки військово-окружних судів вважалися «остаточними» і повинні були приводитися у виконання негайно, за винятком низки передбачених законом

випадків: опротестування вироку прокурором; оскарження вироку засудженим або його представником; рішенням самого суду передати вирок на розгляд військового міністра для «Найвищого розсуду». Останнє мало місце, коли:

- офіцери й чиновники військового відомства засуджувалися до покарання, що передбачало позбавлення всіх прав стану, або офіцери розжалувалися в рядові;

- засуджені втрачали ордени або інші нагородні відзнаки;

- суд клопотався про пом'якшення засудженому покарання і встановлення більш м'яких санкцій, ніж ті, що були передбачені законодавством;

- розглядалися справи окремих категорій осіб, для яких закон передбачав вилучення із загальної підсудності (злочини духовних осіб проти віри, посадові злочини осіб військово-судового відомства, державні злочини військовослужбовців тощо) [15].

Крім розгляду справ по першій і другій інстанції, військово-окружний суд здійснював нагляд за посадовими особами, які входили до складу судового відомства: секретарями та їхніми помічниками, військовими слідчими, кандидатами на судові посади й особами, які виконували технічно-допоміжні функції.

Слід зазначити, що в часи гострих соціальних конфліктів, на кшталт революції 1905–1907 рр., спостерігалась тенденція до розширення сфери діяльності військово-окружних судів і включення до їх компетенції не лише справ про злочини військовослужбовців, а й цивільних осіб, які звинувачувалися у вчиненні особливо тяжких злочинів, перш за все політичного характеру. Так, за законом 4 вересня 1881р. у місцевостях, де був запроваджений стан надзвичайної охорони, генерал-губернаторам, а де вони були відсутні — міністрові внутрішніх справ, були надані повноваження, за якими вони мали право вилучати окремі справи з відання цивільних судів та передавати їх на розгляд військово-окружних судів. Причому, як справедливо зазначає професор О. Яр-

миш, категорія подібних справ не була чітко визначеною, що «відкривало широкий простір до свавілля» чиновників [16]. Крім того, в інших місцевостях, де надзвичайний стан не був оголошений, міністри внутрішніх справ за згодою з міністром юстиції було надане право віддавати військово-окружному суду цивільних осіб за державні злочини, а також за деякі злочини проти порядку управління.

Таким чином, утворені в ході військово-судової реформи 1867 р. військово-окружні суди стали важливим елементом тодішньої системи військової юстиції. Їх запровадження було пов'язано як з процесом реорганізації управління армією, так і реформуванням судової системи в цілому. Держава намагалася покращити стан відправлення судочинства у військовій сфері, і прагнула до формування суддівського корпусу на професійній основі та намагалася забезпечити реалізацію окремих принципів буржуазного судочинства: колегіальність, право на захист, можливість апеляції тощо. Водночас специфіка військової сфери та небажання царського уряду послаблювати контроль за військовими судами, а відповідно, і армією, призвела при розбудові військово-окружних судів до відходу від ряду таких важливих принципів, як: незалежність від адміністрації судді та представника захисту, неможливість поширення юрисдикції військових судів на цивільних осіб тощо.

У запропонованій статті аналізується роль військово-окружних судів у системі військової юстиції Російської імперії у другій половині XIX — на початку XX ст. Розглянуто та проаналізовано причини запровадження, структуру, персональний склад зазначених судових установ. Визначено характерні тенденції розвитку військово-окружних судів у досліджуваній період.

В пропонуваній статті аналізується місце і роль військово-окружних судів в системі військової юстиції Російської імперії другої половини

XIX — початку XX ст. Розглянуто та проаналізовані причини запровадження, структура, персональний склад зазначених судових установ. Визначено характерні тенденції розвитку військово-окружних судів в досліджуваній період.

In offered article the role of military-circuit courts in system of the military justice of Russian Empire in the second half of the XIX — at the beginning of the XX century is analyzed. Considered and analyzed the reasons of the opening, structure and the personal composition specified judicial institutions. The certain usually to trends of the development military-circuit courts in specified period.

Література

1. Военно-судебный устав (XXIV кн. Св. Воен. Постан. 1869 года): Разъясненный: а) мотивами, на которых он основан, и б) решениями Главного Военного Суда по 1 сентября 1878 года, и дополненный: всеми позднейшими узаконениями, с разъяснением их также по мотивам, приказами по военному ведомству и циркулярами Главного Шт. Сост. Н. Мартынов. — 4-е изд. — Варшава: Типография Ивана Котти, 1879. — С. 24.
2. Зайончковский П. Военные реформы 1860–1870-х гг. в России / Зайончковский П. — М., 1952. — С. 92.
3. Московская хроника // Новое время. — 1908. — 27 января.
4. Адрес-календарь. Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской Империи на 1891 г. Том 2. — [Б. м.], 1891 г. — 260 с. Харьковський календар на 1887 год. — Харьков, Типография харьковского губернского правления, 1888. — 1327 с.
5. Швейковский В. Устав Военно-судебный / В. Швейковский. — СПб.: Законоведение, 1914. — С. 33.
6. Там само. — С. 32.
7. Полянский Н. Царские военные суды в борьбе с революцией 1905–1907 гг. / Н. Полянский. — Изд-во Моск. ун-та, 1958. — С. 174.
8. Швейковский В. Устав Военно-судебный / В. Швейковский. — СПб.: Законоведение, 1914. — С. 33.

9. Анисимов С. Как это было: Записки политического защитника о судах Столыпина / Анисимов С. — М., 1931. — С. 95–96.

10. Державний архів Хмельницької області. — Ф. 291. — Оп. 1 — Арк. 1–3.

11. Пудалов Б. Евреи в Нижнем Новгороде / Б. Пудалов. — Нижний Новгород, 1998. — С. 48–59.

12. Володимиров В. Конспективный курс старшего класса Николаевской академии Генерального штаба. Часть 2. Законы военного судопроизводства и судопроизводства / Володимиров В. — Спб., 1893. — С. 50.

13. Швейковский В. Устав Военно-судебный / Швейковский В. — СПб.: Законоведение, 1914. — С. 114–116.

14. Швейковский В. Устав Военно-судебный / Швейковский В. — СПб.: Законоведение, 1914. — С. 1191.

15. Абрамович-Барановский С. С. Военное судопроизводство / Абрамович-Барановский С. С. — СПб., 1900. — С. 149.

16. Ярмиш О. Судові органи царської Росії в період імперіалізму (1900–1917 рр.) / Ярмиш О. — К.: НМК ВО, 1991. — С. 42.

УДК 340.15(477)

Т. Лисакова,

аспірантка кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

РОЛЬ ВІЙСЬКОВИХ ТРИБУНАЛІВ У РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ НАРОДНИХ ЗАСІДАТЕЛІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941–1945)

З початком Великої Вітчизняної війни провідну роль у розвитку інституту народних засідателів відігравали військові трибунали. Військові трибунали Радянської Армії і Флоту організовувались: при округах (флотах), фронтах, арміях (флотиліях), при корпусах і дивізіях. Військові трибунали військ НКВС будувались за територіальним принципом — округні й обласні військові трибунали військ НКВС [4].

У зв'язку з цим стало необхідним поширювати Положення про військові трибунали, що діють лише в районах військових дій і місцевостях, оголошених на військовому положенні, і на весь залізничний транспорт. Це було зроблено Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 квітня 1943 р. Указ вимагав введення військової дисципліни на всіх залізницях [5].

По відповідальності за злочини по службі працівники залізничного транспорту були прирівняні до військово-

службовців. Справи про вчинені ними злочини розглядалися у військових трибуналах залізниць за законами військового часу. З 9 травня 1943 р. дія цього указу була поширена і на весь морський і річковий транспорт.

В період Великої Вітчизняної війни систему військових трибуналів складала: 1) військові трибунали Радянської Армії; 2) військові трибунали Військово-морського Флоту; 3) військові трибунали військ НКВД; 4) військові трибунали залізничного і водного транспорту. Крім того, у прифронтовій смузі ряд обласних судів були реорганізовані у військові трибунали із залишенням у їх веденні народних комісаріатів юстиції союзних республік [4].

Слід зазначити, що загальна судова система, за винятком вищезгаданих випадків тимчасового перетворення деяких народних судів та обласних судів у військові трибунали, залишалася не-